

گذری بر تاریخ شغل قدیمی شمع‌سازی که ویژه حرم مطهر رضوی بوده است

صنعتی که خاموش شد

کمال سیستانی

برخی نام‌های خانوادگی ریشه در یک پیشه وشغل دارند که از قضا موروثی بوده و از پدر به پسر می‌رسیده است. نمونه این نام‌ها را می‌توان در نخستین سرشماری مشهد در دوره قاجار دید. «شماعی (با پسوند های مختلف)، یکی از این نام‌هاست که ریشه در شغل شمع سازی دارد. پیشه‌ای ویژه مشهد که در ارتباط مستقیم با حرم مطهر رضوی شکل گرفته است. در واقع شمع‌ها اگرچه روشنایی کم‌جانی دارند، اما همین اندک در قدیم بدون برق، تنها جان‌پناه مردم برای گریز از تاریکی و ظلمات بوده است. سوای این، جنبه معنوی شمع و افروختن آن در آیین‌های مذهبی نیز سبب پیوند آن با مردم می‌شده است. تاریخ‌نگاران مصریان را سازنده شمع می‌دانند، اما نشان نخستین شمع‌های صنعتی ساخته شده در داخل ایران را باید از تهران گرفت. اسناد می‌گویند،

سال ۱۲۵۷ خورشیدی یک شاهزاده قاجاری دارالفنون رفته به نام زین‌العابدین میرزای قاجار گزارشی خانه‌به‌خانه از ساکنان مشهد تهیه کرد که در آن وضعیت سلامت، کار و پیشه، سطح سواد و جمعیت به تفکیک زن و مرد و پیر و جوان ساکن در هر خانه بیان شده است. یکی دیگر از مواردی که در این سرشماری آمده و بسیار هم خواندنی است، شغل مشهدی‌های ۱۴۴ سال پیش است. بر این اساس، می‌توان مشاغل آن دوره را در چهار دسته دولتی، آستانه، نظامی و پیشه‌ور قرار داد که در آن‌ها ۸۹۳ نفر مشغول به کار بوده‌اند. در دسته بندی مشاغل غیردولتی آن روزگار هم تنوع زیادی می‌توان دید به طوری که در این سرشماری ۳۳۶ عنوان شغلی ثبت شده است.

آمارها همچنین می‌گویند که از میان این مشاغل غیر دولتی، ۶۰ درصد پیشه‌ور بوده‌اند که از میاشنان، شغل‌هایی مانند بقالی، شرابی، طبلگی، زارعی، خبازی، بنایی، تجارت و علافی بیشترین فراوانی را داشته‌اند.

در این فهرست بلندبالا از مشاغل مشهدی شغل‌هایی هم بوده که ویژه مشهدند و نمی‌شود آن‌ها را در جایی دیگر دید و دلیل آن هم وجود حرم مطهر رضوی است. درواقع وجود بارگاه منور حضرت رضا^ع در

نخستین کارخانه شمع سازی تهران سال ۱۲۷۸ هجری قمری، تحت تعلیمات «موسیو فوکنی ایتالیایی»، معلم فیزیک و شیمی دارالفنون و توسط شاگردانش «باقرخان، تأسیس می‌شود. در «روزنامه دولت علیه ایران، آمده است که در ماه ذی حجه ۱۲۷۸ هجری قمری، قرارداد استخدام «فوکنی، به سر آمد، «لکن چون بعضی از عمل کارخانه شماعی ناقص مانده بود و به طور اثم و اکمل به شاگردان خود نیاموخته بود، با وجود انقضاء مدت خدمت، دو ماه دیگر نیز در دارالخلافه الباهره ماند که عمل کارخانه شماعی را با التمام به باقرخان شاگرد خود آموخته، پس از انجام این خدمات اخیر به ایتالیا معاودت نماید. پیش از ورود این صنعت و ایجاد کارخانه، شمع سازی به صورت سنتی ودستی در کارگاهی متعلق به آستان قدس رضوی انجام و به مصرف زائر و مجاور می‌رسیده است. سطرهای بعدی گذری بر تاریخ این صنعت خاموش شده در مشهد قدیم است.

می‌کرده‌اند.»

● تجارت شمع و شماعی‌های مشهد آنچه این حرفه را در تاریخ مشهد مهم کرده، سواى بُعد معنوی آن، وجه اقتصادی آن است که به یک تجارت تبدیل شده بوده است، تجارت شمع.

نیجف زاده و قصابان در پژوهش خود شرح می‌دهند که: «اطلاعات دقیقی از میزان مصرف شمع در مشهد وجود ندارد، اما مهم‌ترین مکانی که به‌طور منسجم از شمع به‌عنوان وسیله روشنایی و بُعد معنوی آن بهره می‌گرفته و دارای تشکیلات منظمی برای تولید و استفاده از آن بوده، حرم امام رضا^ع است. به‌همین دلیل، بر خلاف مصرف‌کنندگان شخصی، مدارک خوبی در این زمینه در آستان قدس وجود دارد. برابر اسناد، شماعی‌ها مسئولیت هماهنگی روشنایی حرم را بر عهده داشته‌اند و گویا در گذشته آن‌ها شمع مصرفی حرم را در قسمتی با نام شماع‌خانه آستان قدس می‌ساخته‌اند که مقداری از آن‌ها وقف می‌شده است. علت ساخت شمع در حرم هم از قرار معلوم این بوده است که زائران درگاه حضرت دوست، انواع شمع‌های خارجی و وارداتی را ناپاک می‌دانسته‌اند و حاضر به استفاده از آن نبوده‌اند.

● شععی که از روسیه وارد می‌شد اشاره به حجم زیاد موم در گزارش‌های

روشنایی حرم مطهر رضوی نشان می‌دهد که شمع‌های مصرف‌شده در این مجموعه از نوع شمع مومی بوده است، اما مرحوم غلامحسین بقیعی در کتاب «مشاغل مشهد قدیم، به ساخت چهارنوع شمع در مشهد اشاره می‌کند که نخستین آن‌ها شمع عادی بوده و در حین سوختن بوی نامطبوعی پخش می‌کرده است. شمع گچی نوع دیگری است که طولش یک‌وجوب بوده، بووآشک‌نداشته و به‌همین دلیل هم از لحاظ قیمت‌گران‌تر از دیگر انواع بوده‌است و آن‌را داخل حباب لاله یا چلچراغ قرار می‌داده‌اند. شمع مومی و کافوری هم تشریفاتی و تزیینی برای مجالس رسمی و مهمانی‌های بزرگ استفاده می‌شده است.» ناگفته نماند که اطلاعات زیادی درباره کارگاه شمع‌سازی مشهد وجود ندارد، ولی مستند است که جالب است بدانید با اینکه دیگر شماعی (شمع‌ساز) در مشهد وجود ندارد و این صنعت در اراض اقدس دچار رکود شده، اما وجه مذهبی استفاده از این کالاهمچنان به قوت خود باقی است و مصرف شمع را کم نکرده است، چنان‌که آستان قدس در دوران پهلوی دوم تصمیم گرفت با اختصاص بودجه‌ای ۵۰۰هزار ریالی، واحدی با عنوان «شمع‌سازی» را در حریم حرم مطهر رضوی دایر کند که بنا به دلایلی اتفاقی نداشت.

● وقتی خشخاش زنبوران را فراری داد پژوهشگران دلیل وارداتی بودن شمع

تالار تشریفات حرم مطهر که با شمع روشن شده است.۱۳۴۵

در این دوره را کمبود موم در مشهد دانسته‌اند، موضوعی که ارتباط مستقیم با کشت خشخاش در مشهد قدیم داشته است: «گسترش کشت خشخاش در گذشته، سبب رانده شدن زنبورها از بسیاری از مناطق تولید عسل شد. از آنجا که اطراف مشهد مزارع بزرگ خشخاش وجود داشته و خراسان یکی از نقاط تریاک‌خیز ایران محسوب می‌شده است، احتمالا به همان نسبت میزان تولید موم نیز کاهش یافته باشد. برابر گزارش سال ۱۳۳۱ قمری، میزان مصرف شمع در آستانه ۸هزار و ۳۴۲ تومان بوده که احتمالا بیشتر آن‌ها وارداتی بوده است. همچنین برابر سندی متعلق به سال ۱۳۲۸ خورشیدی، هر سال مبالغی از پول آستان قدس برای خریدن شمع به خارج فرستاد می‌شده است.»

جالب است بدانید با اینکه دیگر شماعی (شمع‌ساز) در مشهد وجود ندارد و این صنعت در اراض اقدس دچار رکود شده، اما وجه مذهبی استفاده از این کالاهمچنان به قوت خود باقی است و مصرف شمع را کم نکرده است، چنان‌که آستان قدس در دوران پهلوی دوم تصمیم گرفت با اختصاص بودجه‌ای ۵۰۰هزار ریالی، واحدی با عنوان «شمع‌سازی» را در حریم حرم مطهر رضوی دایر کند که بنا به دلایلی اتفاقی نداشت.

تاریخ

حرم

نوروز در صحن عتیق

تاریخ مختصری از مراسم سال نو در حرم مطهر امام رضا^ع به روایت اسناد

غلامرضا آذری خاکسترا سابقه برگزاری مراسم نوروز در بارگاه مطهر امام رضا^ع طبق اطلاعات و اسناد باقی مانده به‌دوره صفویه و سال ۱۰۳۷ قمری باز می‌گردد. در این اسناد از عید نوروز با عنوان «عید سلطانی» یاد شده است. تعطیلات نوروزی نیز از زمان صفویه در اسناد تاریخی آمده است، به عنوان مثال در یکی از این سندها، مکتب‌خانه‌ای که

در جوار حرم مطهر رضوی فعال بوده و اطفال یتیم در آن درس می‌خواندند، در ایام نوروز تعطیل می‌شود. علاوه بر این تهیه لباس نو در عید نوروز از محل موقوفات برای بچه‌های مکتب‌خانه ایتام از دیگر اقداماتی است که سابقه آن از قدیم‌الایام در حرم مطهر پابرجاست. بنا بر نوشته همین اسناد، تهیه لباس و کفش برای اطفال دونوبت در سال انجام می‌شده که یکی در طول سال ومرتبه بعدی در عید نوروز بوده است، به عنوان مثال در سال(۱۲۷۳ ق) مبلغ ۱۴ تومان به علاوه ۲ هزار دینار بابت تهیه لباس در شب عید نوروز سلطانی هزینه شده است. سال(۱۲۸۹ قمری) نیز برای ۳۰ نفر از اطفال یتیم این هزینه‌ها را پرداخته‌اند. طبق محتویات این اسناد، لباس کودکان شامل پیراهن، قبا، گلیجه(نیم تنه)، عمامه، زیرجامه، شال کمر و جوراب بوده است.

● ارسال خلعت برای درباریان

مراسم تحویل سال را از قدیم‌الایام با شکوه بسیار در حرم مطهر رضوی برگزار می‌کرده‌اند. در دوره قاجار نیز مهم‌ترین مراسم تحویل سال در بارگاه قدس رضوی بوده وشامل رسومی مانند جاروکشی، غبارروبی ونقاره‌زنی می‌شده است. لازم به ذکر است که در همین ایام اگرچه در جشن تحویل سال نو ونوروز مراسم نقاره‌زنی نیز اجرا می‌شود، اما تاریخ دقیق پیدایش این مناسبت مشخص نیست.

در کنار همه این‌ها طبق سنتی قدیمی هر ساله از سوی آستانه، خلعت‌های گران‌بهایی برای شاه و همچنین رجال درباری و شخصیت‌های مختلف بانفوذ ارسال می‌شده که هزینه‌های زیادی بابت آن‌ها صرف می‌کرده‌اند، این رسم تا اوایل دوره پهلوی وجود داشته، ولی پس از آن دیگر پیگیری نشده است. غبارروبی ضریح مطهر و چراغانی اماکن از دیگر مراسمی است که طبق آیین خاصی روزهای قبل از عید نوروز انجام می‌شده است، ناگفته نماند که این سنت همچنان به قوت خود پابرجاست.

● پرداخت انعام عید نوروز به خدام

محتوای اسناد همچنین حاکی از آن است در دوره قاجار، ایام نوروز هزینه‌هایی در حرم مطهر انجام می‌شده که پرداخت انعام عید نوروز به حفاظ، خدام کشیک‌ها، فراشان و پرداخت انعام به کارکنان وابسته به آستان قدس از جمله آن‌هاست که این خود بیانگر اهمیت عید نوروز در این مکان مذهبی است.

● مراسم «سلام عید نوروز»

اخبار و گزارش‌های مطبوعات نیز حکایت از آن دارد که در دوره پهلوی، مراسم «سلام عید نوروز» با حضور فرماندهان نظامی، سربازان و دیگر رؤسای ادارات در صحن نو حرم مطهر برگزار شده است. همچنین طبق این اخبار در نوروز به کلیه بینوایان که در نوانخانه و جذامی خانه آستان قدس نگهداری می‌شدند از طرف این آستان به مناسبت عید سعید نوروز یک دست لباس، یک جفت کفش و یک بسته شیرینی هدیه داده می‌شده است.

● حرم در لحظه تحویل سال

همچنین براساس سنتی دیرینه تقریبا ساعتی قبل از حلول سال تمام حرم مطهر، رواق‌ها، صحن‌ها، حجره‌ها، غرفه‌ها و حتی تمام راهروها پر از جمعیت می‌شود. همه سعی می‌کنند این لحظه را در آستان ملائک پاسبان رضا^ع باشند و دعای تحویل سال را زیر آسمان حرم زمزمه کنند. خدمه آستان قدس بدون در نظر گرفتن اینکه تحویل سال در ساعت روشن روز اتفاق می‌افتد یا شب‌هنگام، تمام چراغ‌ها را روشن می‌کنند. همچنین به محض حلول سال نو همراه با نقاره نوازی، همه چراغ‌های حرم سه دفعه خاموش و روشن می‌شود. مردم صلوات می‌فرستند و عید را به یکدیگر تبریک می‌گویند. در این روز مجلس جشنی دایر و در آن با غدا، شربت و شیرینی از حاضران پذیرایی می‌شود. پهن کردن سفره هفت‌سین و خواندن ادعیه و اذکار مخصوص این ساعت از دیگر رسوم رایج در حرم مطهر است.

اخبار

قدیمی حرم

اتفاق خریزه کسبه خیابان در حرم!

نهرخیابان را قدیمی‌های مشهد خوب به یاد دارند. جوی وسیعی که از چشمه گلیاس راه می‌افتاد و خودش را به دل مهم‌ترین خیابان‌های مشهد (علیا و سفلی) می‌رساند. آب خیابان و چنارهای آن نقش مهمی در زندگی مردم مشهد داشت و کار و کسب‌های زیادی اطراف آن شکل گرفته بود. بخشی از رونق بالاخیابان و پایین خیابان هم به علت وجود این نهر با برکت بود.

از سوی دیگر این معبر مسیراصلی رفت‌وآمد مردم به سمت حرم هم بوده، به همین دلیل چهره این خیابان و نهر آن دغدغه بسیاری از مسئولان آن زمان می‌شود و تلاش بسیاری می‌کردند تا کاسبان آن را مخدوش نکنند. روزنامه حبل‌المتین در سال ۱۸ شماره ۱۷ خود که در بیست شوال ۱۳۲۸ قمری به چاپ رسیده، یکی از اتفاق‌های جالب شهر را که حول این موضوع رخ داده است، روایت می‌کند: «اخبار مشهد، سابقا عرض کرده بودم که رئیس نظمیه به‌واسطه برچیدن بساط بعضی از اصناف بی‌حساب که در خیابان مشهد کسب دارند همت گماشت و زحمت برد تا آنکه خیابان علیا و سفلی شکلی مرغوب پیدا نموده. چندی به همین حال باقی بود تا در این اواخر اصناف بنا به اعتقاد قدیم خود که شاید این قانون نیز موقتی باشد و کسی مانع نمی‌شود اغلب از شارع را به چیدن خریزه و غیره گرفته و تصرف نموده بودند تا اینکه رئیس نظمیه موقعی که مشرف به حرم مطهر می‌شده می‌بیند که باز معابر تنگ شده، لِه‌ذا همان دم حکم می‌کند خریزه‌هایی که جلو معابر ریخته شده، تمام را به صحن مطهر برده و به فقرا اتفاق نمایند، مقدار ده پانزده خروار تقریبا خریزه را به صحن آورده و به فقرا اتفاق نمودند و این حکم در مقابل حرکات تجاوزکارانه اصناف بسیار متین و بجا بود. اخطار شده که در آتیِه نیز اگر جلو معابر را خریزه بریزند همین حکم اجرا خواهد شد.»

خدا رحمت کند نخستین عکاس حرم را!

بندگانِش برای او به جامی گذارد. جیانوزی که یک مستشار خارجی است وقتی پایش به مشهد رسید از مهمترین ویژگی این شهر مقدس به سادگی نگذشت. مردی از اهالی ایتالیا که سال‌ها پیش، زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار در مدرسه نظام ایران به تدریس مشغول بوده است. در عکسهای باقیمانده از این عکاس ایتالیایی وضعیت آن‌روزهای شهر و ساختمان های آن به خوبی آشکار و مهم‌ترین عکس‌های تاریخ ایران در دوربین او ثبت شده است. عکس‌های جیانوزی از محدوده حرم مطهر امام رضا^ع، مسجد گوهرشاد و... جزو نخستین عکس‌های تاریخی از مهمترین اماکن شهر مشهد به شمار می‌رود. هرچند که کار جیانوزی فقط به ثبت اماکن مشهد محدود نبود و دیگر سرحدات خراسان و شهرها و روستاهای تابعه آن نیز در دوربین این افسر ایتالیایی برای همیشه تاریخ ماندگار شد.

زیئین! آدم گاهی یک کارهایی می‌کندکه خودش نمی‌داندچه خبری برای چه کسانی دارد. همین طور در مسیر یک اتفاق قرار می‌گیرد یا کاری را بر عهده‌اش می‌گذارند و او آن‌را به خوبی انجام می‌دهد و تبدیل می‌شود به خبرگسترده. شبیه ظرف حلواپی که کام خبلی‌ها را شیرین می‌کند و «خدا رحمت کند» را نصیب پزنده‌ای می‌کند که از وجود مخاطب حلوایش هم بی‌خبر است. عکس هم یکی از آن دست‌یخت‌هایی است که وقتی ثبت شد معلوم نمی‌شود چشم چه کسانی با آن آشنا می‌شود و چه نقشی را در آینده بر عهده خواهد گرفت. آنتونی جیانوزی هم وقتی سال ۱۲۳۳ خورشیدی پایش به مشهد باز شد نمی‌دانست سال‌ها بعد تصویری که ثبت می‌کند به عنوان نخستین عکس از بارگاه مطهر رضوی در اذهان مسلمانان باقی می‌ماند و رحمت خدا از زبان

مدال‌های با برکت جهان پهلوان!

تانگین انگشتی این موزه باشد. از مرحوم تختی ۳۶ عدد انواع مدال، نشان، یادبود و بازویند در معرض نمایش است که یکی از ویتربن‌هایی است که بیش از همه با توجه علاقه‌مندان به مرد نامی ایران روبه‌رو است. از میان مدال‌های تختی که در معرض تماشاست می‌توان به بازویند پهلوانی ایران که پهلوان آن‌را در سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ خورشیدی کسب کرده است، مدال نقره پانزدهمین دوره بازی‌های المپیک هلسینکی، مدال طلای شانزدهمین دوره بازی‌های المپیک ملبورن و مدال نقره هفدهمین دوره بازی‌های المپیک رم اشاره کرد.

۱۶ دی‌سال ۱۳۴۶ خورشیدی، در یک نیمه‌شب شوم، انگشتش در شماره گیر تلفن هتل می‌چرخد و پهلوان یک ملت از پذیرش هتل درخواست قلم و کاغذ می‌کند تا چیزی بنویسد. صبح روز بعد، در اتاق ۲۳ هتل آناتلیک، در کنار تن بی‌جان جهان‌پهلوان، چند کاغذ با نشان هتل پیدا می‌شود که روی یکی از آن‌ها نوشته است: «خانه شمیران به دو خواهرهایم واگذاردم، تا موقعی که زنده هستند از آن استفاده کرده، در صورتی که پسرم باقی بود، بعد از مرگشان به بابکم واگذار کنند. مدال‌هایم را البته اگر بابک عزیزم بزرگ بود مال ایشان باشد، ولی چون چهار ماه بیشتر ندارد به اسم فرزند دل‌بندم بگذارید در موزه حضرت رضا^ع».

تختی که جهان پهلوان یک ملت بود در این وصیت‌کوتاه نشان داد که علاقه دارد مدال‌هایش با حضرت رضا^ع هم‌جوار شود. این مدال‌ها در خانواده تختی باقی می‌ماند تا اینکه بابک پسرش به سال ۱۳۶۸ و در بیست‌وسه سالگی، آن‌ها را به آستان قدس رضوی می‌سپارد. اهدای مدال‌های این بزرگمرد که تا آن زمان سابقه نداشته است، باعث می‌شود تا جرقه شکل‌گیری یک موزه برای نگهداری این گنجینه ارزشمند زده شود.

پس از آن بزرگان و نام‌آوران بسیاری به تأسی از پهلوان تختی مدال‌هایشان را به گنجینه مدال حضرت رضا^ع اهدا می‌کنند تا موزه مدال هر روز گسترده‌تر شود. اکنون مدال‌ها و بازویند پهلوانی این ورزشکار بنام و با اخلاق ایرانی در یکی از ویتربن‌های اصلی با نام خود او نگهداری می‌شود